

Islamic Maaref University

Scientific Journal

PAZHUHESH NAME-E AKHLAQ

Vol. 18, Autumn 2025, No. 69

An Examination and Analysis of the Ethical Theory of Sayyid al Murtada 'Alam al Huda in Light of Theological Foundations

Mohammadjavad Norouzi Eghbali ¹ \ Abbas Mirzaei ²

1. PhD Candidate, Islamic Ethics Education, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

m_norouzieghbali@sbu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilization, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

a_mirzaei@sbu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Sayyid al-Murtada 'Alam al-Huda (355–436 AH) is regarded as one of the most prominent Shi'i theologians who has an ethical theory grounded in rational principles, the intrinsic goodness and evil of actions, and human free will. Using a descriptive–analytical approach and drawing upon his theological writings, this study examines the various dimensions of his ethical theory. The findings indicate that based on his corporealist conception of the human being, Sayyid al-Murtada develops an ethical framework in which reason is considered the most important source of moral knowledge. By emphasizing the doctrine of al-amr bayn al-amrayn (the intermediate position between determinism and absolute free will) and human freedom of choice, he grounds moral responsibility in human volition and regards moral values as intrinsic and objective. Consequently, Sayyid al-Murtada's ethical theory exerted a profound influence on the development of moral rationalism within Shi'i thought and opened new avenues for later ethical discussions. By harmonizing reason and revelation, this theory provides a robust theoretical framework for analyzing moral issues.
Received: 2025/04/13	
Accepted: 2025/08/25	
Keywords	Sayyid al-Murtada; Ethical Theory; Intrinsic Good and Evil; Moral Rationalism; Imamite Theology; Virtue Ethics; Baghdad School.
Cite this article:	Norouzi Eghbali, Mohammadjavad & Abbas Mirzaei (2025). An Examination and Analysis of the Ethical Theory of Sayyid al Murtada 'Alam al Huda in Light of Theological Foundations. <i>Pazhuhesh Name-E Akhlaq</i> . 18 (3). 97-114. DOI:
DOI:	
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

دراسة وتحليل النظرية الأخلاقية للسيد المرتضى علم الهدى في ضوء مبانيه الكلامية

محمد جواد نوروزي اقبالي^١ / عباس ميرزايي^٢

١. طالب دكتوراه، قسم تدريس الأخلاق الإسلامية، كلية الإلهيات والأديان، جامعة الشهيد بهشتي، طهران، إيران (الكاتب المسؤول).

m_norouzieghbali@sbu.ac.ir

٢. أستاذ مساعد، قسم التاريخ والحضارة الإسلامية، كلية الإلهيات والأديان، جامعة الشهيد بهشتي، طهران، إيران.

a_mirzaei@sbu.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يُعدّ السيد المرتضى علم الهدى (٣٥٥ - ٤٣٦هـ) من أبرز المتكلمين في الفكر الشيعي، وقد طرح نظرية أخلاقية تقوم على مبادئ عقلية، وعلى القول بالحسن والقبح الذاتيين، وعلى حرية الإرادة. ويهدف هذا البحث، باستخدام المنهج الوصفي - التحليلي وبالاعتماد على مؤلفاته الكلامية، إلى دراسة أبعاد نظريته الأخلاقية. وتشير النتائج إلى أنّ السيد المرتضى، انطلاقاً من تصوّره الجسماني للإنسان، يقدم نظرية يجعل فيها العقل أهم مصدر للمعرفة الأخلاقية. كما يؤكد مبدأ «الأمر بين الأمرين» وحرية الإرادة الإنسانية، ويرى أنّ المسؤولية الأخلاقية تقوم على الاختيار، وأنّ القيم الأخلاقية ذاتية وموضوعية في آن واحد. وقد كان لهذه النظرية أثر عميق في تشكيل مدرسة العقلانية الأخلاقية في التشيع، وأسهمت في توجيه العديد من المناقشات الأخلاقية اللاحقة، إذ تقدم إطاراً نظرياً متيناً لتحليل القضايا الأخلاقية من خلال الجمع المتوازن بين العقل والنقل.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٦/١٠/١٤	
تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٣/٠١	
الألفاظ المفتاحية	السيد المرتضى، النظرية الأخلاقية، الحسن والقبح الذاتي، العقلانية الأخلاقية، كلام الإمامية، الفضيلة الأخلاقية، مدرسة بغداد.
الاقباس:	نوروزي اقبالي، محمد جواد و عباس ميرزايي (١٤٤٧). دراسة وتحليل النظرية الأخلاقية للسيد المرتضى علم الهدى في ضوء مبانيه الكلامية. مجلة علمية النشرة الاخلاقية. ١٨ (٣). ١١٤ - ٩٧. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پژوهش‌نامه اخلاق

سال ۱۸، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۹

بررسی و تحلیل نظریه اخلاقی سید مرتضی علم‌الهدی در پرتو مبانی کلامی

محمدجواد نوروزی اقبالی^۱ / عباس میرزایی^۲

۱. دانشجوی دکتری، مدرس اخلاق اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان،
دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
m_norouzieghbali@sbu.ac.ir

۲. استادیار، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
a_mirzaei@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۹۷ - ۱۱۴)	سید مرتضی علم‌الهدی (۳۵۵ - ۴۳۶ ق) به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین متکلمان شیعه، دارای نظریه اخلاقی مبتنی بر مبانی عقلی، حسن و قبح ذاتی، و آزادی اراده است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر آثار کلامی ایشان، به بررسی ابعاد مختلف نظریه اخلاقی او می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سید مرتضی براساس دیدگاه جسم‌انگاران خود درباره انسان، نظریه‌ای ارائه می‌دهد که در آن عقل به‌عنوان مهم‌ترین منبع معرفت اخلاقی محسوب می‌شود. وی با تأکید بر امر بین‌الامرین و آزادی اراده انسان، مسئولیت اخلاقی را مبتنی بر اختیار می‌داند و ارزش‌های اخلاقی را ذاتی و عینی تلقی می‌کند. در نتیجه نظریه اخلاقی سید مرتضی تأثیر عمیقی بر تکوین مکتب عقل‌گرایی اخلاقی در تشیع داشته و راه‌گشای بسیاری از مباحث اخلاقی متأخر بوده است. این نظریه با ترکیب متعادل عقل و نقل، چهارچوب نظری محکمی برای تحلیل مسائل اخلاقی فراهم می‌کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳	
واژگان کلیدی	سید مرتضی، نظریه اخلاقی، حسن و قبح ذاتی، عقل‌گرایی اخلاقی، کلام امامیه، فضیلت‌گرایی، مکتب بغداد.
استناد:	نوروزی اقبالی، محمدجواد و عباس میرزایی (۱۴۰۴). بررسی و تحلیل نظریه اخلاقی سید مرتضی علم‌الهدی در پرتو مبانی کلامی. پژوهشنامه اخلاق، ۱۸ (۳)، ۹۷ - ۱۱۴. DOI: ??
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

یکی از چالش‌های اساسی در مطالعات اسلامی، استخراج و تدوین نظریات اخلاقی متفکران مسلمان است. علمای اخلاق به‌عنوان عهده‌داران ارزش‌گذاری رفتارها و ملکات انسانی، همواره تلاش می‌کنند که بر پایه سلسله‌ای از مبانی نظری، دستورالعمل‌های معینی را در مرحله فعل و عمل پیش روی افراد قرار دهند (شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۲ / ۲۸۴ - ۲۶۹؛ فرانکنا، ۱۳۸۹: ۱۱۲ - ۸۹). با این حال، متأسفانه به استخراج مبانی نظری اخلاق در اندیشه اسلام توجه کافی نشده است. شاید مهم‌ترین دلیل این اتفاق، ورود علمای اسلامی به علوم مانند فقه، کلام و فلسفه باشد که در بسیاری از موارد مسئله ارزش‌گذاری اعمال و رفتارهای انسانی را مرتفع می‌کردند (مطهری، ۱۳۸۵: ۶۷ - ۴۷).

حقیقت آن است که علم اخلاق با تمام علوم فوق تفاوت‌های جدی دارد. مثلاً در فقه، توجه بیشتر به اعمال جوارحی است و در اخلاق، «چگونه بودن» و توجه به صفات نفسانی و کارهای آرمانی فراتر از حد تکلیف مانند ایثار جایگاه ویژه دارد (اتکینسون، ۱۳۶۹: ۱۴۵ - ۱۲۴). این امر با یک نگاه اجمالی به رئوس مسائل فقهی و اخلاقی به خوبی آشکار می‌شود. بنابراین عدم توجه به تدوین تاریخ اخلاق به معنای از دست رفتن بخش بزرگی از میراث علم اسلامی خواهد بود که می‌توانست در پدید آوردن یک جامعه آرمانی مبتنی بر تعالیم اسلام نقش به‌سزا داشته باشد.

سید مرتضی علی بن حسین بن موسی (۳۵۵ - ۴۳۶ ق)، معروف به علم الهدی، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ اندیشه اسلامی دارد. نظریات کلامی وی، برای ترسیم دیدگاه اخلاقی مشهور در تشیع، اساس و بنیان به‌شمار می‌آید (شیخ طوسی، ۱۴۲۰: ۲۸۸؛ Bucar, 2018: 206 - 229). ضمن اینکه، شاگردان سید مرتضی و پیروان وی، تشکیل‌دهنده طیف عقل‌گرایی در حوزه تشیع هستند (Al-Aidaros & Mohd Shamsudin, 2013: 1 - 13).

اهداف اصلی این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. بیان نظریه اخلاقی سید مرتضی به‌عنوان بخشی از میراث علم اخلاق در تاریخ اندیشه اسلامی: این هدف براساس اهمیت حفظ و احیای میراث فکری اسلامی تدوین شده است. همان‌طور که هووکر (Hooker, 2006: 382 - 385) تأکید می‌کند، مطالعه نظریه‌های اخلاقی گذشتگان برای فهم تکامل اندیشه اخلاقی ضروری است. سید مرتضی به‌عنوان یکی از پیشگامان اخلاق عقلی در تشیع، جایگاه ویژه‌ای در این میراث دارد.

۲. تحلیل مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اخلاق در اندیشه وی: بررسی دیدگاه سید مرتضی درباره حقیقت انسان و چگونگی کسب معرفت اخلاقی، که اساس تمامی قضاوت‌های اخلاقی وی را

تشکیل می‌دهد. این تحلیل براساس آثار کلامی و فقهی وی، به‌ویژه کتاب *الذخیره فی علم الکلام* صورت می‌گیرد (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق).

۳. بررسی نقش عقل و وحی در نظام اخلاقی سید مرتضی: تحلیل نحوه تعامل و ترکیب این دو منبع معرفت در اندیشه اخلاقی وی. این بررسی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا سید مرتضی رویکرد متعادلی بین عقل‌گرایی معتزله و نقل‌گرایی سنتی ارائه می‌دهد که در ادبیات معاصر نیز مورد توجه قرار گرفته است (Elmahjub, 2021: 16 – 41).

۴. مقایسه تطبیقی نظریه اخلاقی وی با سایر مکاتب اخلاقی: این مقایسه شامل بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های نظریه سید مرتضی با فضیلت‌گرایی ارسطویی، اخلاق کانتی، و سایر مکاتب اخلاقی اسلامی است. چنین مقایسه‌ای برای درک بهتر ویژگی‌های منحصر به فرد نظریه وی ضروری است.

۵. ارزیابی تأثیر نظریه امر بین الامرین بر مسئولیت اخلاقی: این نظریه که یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های کلامی سید مرتضی محسوب می‌شود، تأثیر مستقیمی بر فهم مسئولیت اخلاقی در اندیشه وی دارد. بررسی این تأثیر برای درک کامل نظام اخلاقی وی ضروری است.

درباره آثار و عقاید و اندیشه شریف مرتضی پژوهش‌ها و آثار چاپ‌شده کارهای به نسبت مفصلی صورت پذیرفته است که عموم آنها در حوزه فقه و کلام بوده است. لیکن در حوزه علم اخلاق تعداد کارها انگشت‌شمار است:

وحید پاشایی در مقاله «انسان‌شناسی اخلاقی در مکتب بغداد با تأکید بر اندیشه‌های سید مرتضی» تلاش کرده مبانی انسان‌شناسی را استخراج کرده و آن را براساس چهارچوب‌های اخلاقی موجود توضیح دهد. این پژوهش اولین تلاش جدی برای استخراج مبانی انسان‌شناختی اخلاق در اندیشه سید مرتضی محسوب می‌شود و روش‌شناسی مناسبی برای مطالعات بعدی ارائه می‌دهد (پاشایی، ۱۳۹۸: ۴۲ - ۳۱). همچنین وحید پاشایی در مقاله «مبانی معرفت‌شناختی اخلاق با تأکید بر اندیشه‌های کلامی سید مرتضی» به سراغ منابع معرفتی در نگاه شریف مرتضی رفته و عقل را مهم‌ترین منبع شناختی دانسته است. این مطالعه اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا برای اولین بار به‌طور سیستماتیک به معرفت‌شناسی اخلاقی سید مرتضی پرداخته است. بلقیس صالح و طاهره آل‌بویه در مقاله «حقیقت انسان از نظر شیخ مفید و سید مرتضی» نگاه انسان‌شناسانه شریف مرتضی را که همان «هیکل مشاهد» است شرح داده‌اند. این پژوهش تطبیقی اهمیت دارد؛ زیرا تفاوت‌های دیدگاه سید مرتضی با شیخ مفید را در زمینه انسان‌شناسی نشان می‌دهد (صالح و آل بویه، ۱۳۹۹: ۲۲ - ۹).

براساس اهداف پژوهش، پرسش اصلی این است که نظریه اخلاقی سید مرتضی چیست و چه

ویژگی‌هایی دارد؟ برای پاسخ به این سؤال اصلی، لازم است به چند پرسش فرعی پاسخ داده شود. اولین پرسش فرعی به مبانی انسان‌شناختی و هستی‌شناختی اخلاق در اندیشه او می‌پردازد. این پرسش تلاش می‌کند تا نگاه سید مرتضی به حقیقت انسان و جایگاه او در جهان را کشف کند. فهم این مبانی برای درک نظریه اخلاقی او حیاتی است، زیرا هر نظریه اخلاقی براساس درکی خاص از ماهیت انسان و هستی شکل می‌گیرد.

پرسش فرعی دوم آن است که نقش عقل و وحی در شناخت اخلاقی از دیدگاه سید مرتضی چیست؟ این پرسش منابعی را که انسان از آنها برای کسب دانش اخلاقی استفاده می‌کند، تحلیل می‌کند. اهمیت این موضوع در این است که نحوه دستیابی به معرفت اخلاقی، اساس و پایه تمام قضاوت‌ها و ارزش‌گذاری‌های اخلاقی را تشکیل می‌دهد.

پرسش سوم نیز آن است که دیدگاه سید مرتضی درباره خوبی و بدی ذاتی چیست؟ این موضوع یکی از اصلی‌ترین مسائل در نظریه اخلاقی او است، زیرا پذیرش این اصل که برخی اعمال ذاتاً خوب یا بد هستند، پیامدهای عمیقی بر تمام ابعاد نظریه اخلاقی او دارد. آخرین پرسش فرعی نیز به تأثیر نظریه «امر بین الأمرین» بر مسئولیت اخلاقی از دیدگاه سید مرتضی می‌پردازد. این پرسش، رابطه بین نظریه کلامی و مسئولیت اخلاقی را بررسی می‌کند، چراکه بدون آزادی اراده، مفهوم مسئولیت اخلاقی کاملاً بی‌معنا خواهد بود.

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و براساس مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. روش کار بر بررسی و تحلیل آثار کلامی و فقهی سید مرتضی و استفاده از منابع اولیه و ثانویه معتبر استوار است (Hardie, 1956: 277 - 295). همچنین از رویکرد تطبیقی برای مقایسه نظریات وی با سایر مکاتب اخلاقی استفاده شده است. مراحل انجام تحقیق شامل جمع‌آوری و دسته‌بندی متون، تحلیل محتوای آثار سید مرتضی، استخراج مفاهیم اخلاقی، و در نهایت تدوین نظریه اخلاقی جامع است.

تحلیل نظریه اخلاقی سید مرتضی

در نظام فکری سید مرتضی، اخلاق نه به‌عنوان شاخه‌ای مستقل، بلکه به مثابه بخشی بنیادین از دستگاه کلامی و فقهی او مطرح است. وی مباحث اخلاقی را بر پایه اصولی که در علم کلام اثبات می‌شود استوار می‌سازد و از این طریق، رابطه‌ای تنگاتنگ میان ایمان، عقل و عمل برقرار می‌کند. به باور او، اخلاق در علم کلام، بنیان نظری دارد و در فقه، جلوه عملی می‌یابد؛ در حالی که اصول فقه، ابزار استنباط و فهم منابع اخلاق را فراهم می‌سازد و فلسفه، با ارائه مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی، چهارچوب نظری آن را گسترش می‌دهد. هرچند سید مرتضی اثری مستقل در اخلاق ندارد، اما آثار کلامی او

تصویری نظام‌مند از اخلاق دینی ارائه می‌کنند که عقلانیت و التزام به وحی را در کنار هم می‌نهد. به‌طور کلی مبانی اخلاق در آثار متکلمان، به بن‌مایه‌هایی اشاره دارد که در علم کلام به اثبات رسیده و در اخلاق تأثیرگذارند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۳۳ - ۳۷). در این مقاله، مبانی نظریه اخلاقی سید مرتضی در سه سطح هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی (معرفت‌شناسی اخلاقی) ساماندهی و تحلیل می‌شود.

۱. مبانی هستی‌شناختی

در این بخش به بررسی دیدگاه سید مرتضی درباره مبانی هستی‌شناختی اخلاق می‌پردازیم که شامل مبانی هستی‌شناختی حسن و قبح ذاتی، نظام هستی و رابطه خالق و مخلوق، و عوالم سه‌گانه (به‌ویژه عالم ذر) می‌شود.

یک. مبانی هستی‌شناختی حسن و قبح ذاتی

سید مرتضی قائل به حسن و قبح ذاتی است و بسیاری از استدلال‌های خود در ابواب مختلف کلامی را بر آن استوار کرده است. وی بر این باور است که اعتقاد به بدی برای بد بودن کافی است، هرچند در حقیقت، آن شیء، بد نباشد (شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۳۲۰).

براساس نظریه حسن و قبح ذاتی، خوبی و بدی برخی از کارها به ذات و ماهیت خودشان بازمی‌گردد و مستقل از اراده الهی یا هر عامل خارجی دیگری است. این دیدگاه معتقد است که ارزش اخلاقی یک فعل به دلیل حکم خداوند نیست، بلکه به خاطر طبیعت درونی آن فعل است و به همین دلیل برای تعیین ارزش آن نیازی به تأیید بیرونی وجود ندارد. در این چهارچوب، عقل انسان این توانایی را دارد که به تنهایی و بدون مراجعه به منابع دیگر، خوبی و بدی بسیاری از اعمال را تشخیص دهد. این ارزش‌های اخلاقی اساسی، ثابت و تغییرناپذیر هستند و در گذر زمان یا در مکان‌های مختلف دگرگون نمی‌شوند. در نتیجه، این ارزش‌ها عینی و غیرنسبی به شمار می‌آیند؛ به این معنا که وجود آنها به نظرات شخصی افراد یا فرهنگ‌های گوناگون وابسته نیست (وحدانی‌فر و خسروپناه، ۱۳۹۴: ۱۷۰).

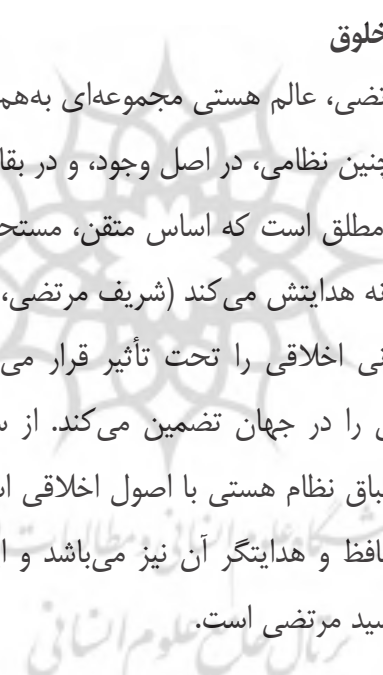
پذیرش دیدگاه حسن و قبح ذاتی پیامدهای عملی مهمی را به همراه دارد. این نگرش زمینه را برای نقد اخلاقی منطقی فراهم می‌کند، زیرا با تکیه بر معیارهای عقلی می‌توان رفتارهای غیراخلاقی را به‌صورت مستدل مورد بررسی و نقد قرار داد. همچنین، این دیدگاه به ایجاد معیارهای عینی و مشترک برای ارزیابی‌های اخلاقی کمک می‌کند که می‌تواند مبنای قضاوت در موقعیت‌های مختلف باشد. یکی دیگر از نتایج مهم آن، عدم وابستگی ارزش‌های اخلاقی به قدرت است؛ به این معنا که اصول اخلاقی مستقل از قدرت‌های سیاسی یا اجتماعی تعریف می‌شوند و تحت تأثیر آنها قرار نمی‌گیرند. در نهایت، این

رویکرد به فراگیری اصول اخلاقی در جوامع مختلف منجر می‌شود، زیرا اصول اخلاقی اساسی و بنیادین در همه جوامع انسانی قابل درک و تطبیق هستند.

همچنین در شرطیت «علم به بدی امور بد» اذعان می‌کند که چه‌بسا افراد با اعتقاد به حسن یک چیز که در حقیقت بد است آن را مرتکب شوند یا بالعکس (شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۳۱۵). این سخنان گویای اعتقاد سید مرتضی به حسن و قبح ذاتی اشیاست که ممکن است افراد در شناسایی آنها در مقام عمل و مصداق‌یابی به خطا رفته، آنچه را در حقیقت حسن است، قبیح یا بالعکس برشمردند.

طبق این گفته در معرفت‌شناسی اخلاقی باید به وظیفه معرفتی خود که عمل طبق اعتقادمان باشد عمل کنیم، هرچند این تصدیق معرفتی ما در واقع و نفس‌الامر صادق نباشد. این موضع نشان‌دهنده پیچیدگی نظریه اخلاقی سید مرتضی است که بین واقعیت عینی ارزش‌ها و درک ذهنی افراد تمایز قائل می‌شود.

دو. نظام هستی و رابطه خالق و مخلوق

در نگرش مبتنی بر دیدگاه سید مرتضی، عالم هستی مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته و منسجم است که مخلوق یک موجود کامل مطلق می‌باشد. چنین نظامی، در اصل وجود، و در بقا و انسجام خود، نیازمند آفریننده‌ای دانا، توانا، خیرخواه، عادل و حکیم مطلق است که اساس متقن، مستحکم و متوازن این نظام را پی‌ریزی کرده است و هوشمندانه و غایتمندانه هدایتش می‌کند (شریف مرتضی، ۱۴۱۱ ق: ۱۵۲ - ۱۴۱).

این دیدگاه هستی‌شناختی مبانی اخلاقی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از یک سو، نظام منسجم و هدفمند هستی، وجود نظم اخلاقی را در جهان تضمین می‌کند. از سوی دیگر، صفات خداوندی مانند عدالت و حکمت، تضمین‌کننده انطباق نظام هستی با اصول اخلاقی است. در چنین سیستمی، خداوند نه تنها آفریننده هستی است، بلکه حافظ و هدایتگر آن نیز می‌باشد و این امر به معنای پیوند عمیق بین هستی‌شناسی و اخلاق در اندیشه سید مرتضی است.

سه. هستی‌شناسی اخلاقی و عوالم سه‌گانه

در مورد عالم ذر، با توجه به نکاتی که سید مرتضی ذیل آیه ۱۷۲ سوره اعراف گفته‌اند، می‌توان پی برد که در انکار عالم ذری که در آن استنطاق و نطقی بین خداوند و انسان‌ها صورت گرفته باشد، با شیخ مفید هم‌نوا است (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۴۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۵ ق: ۱۹۵ - ۱۹۲).

«به اعتقاد سید مرتضی، عالم ذر براساس آنچه که ظاهر آیات و روایات ترسیم می‌کنند، نبوده و پذیرش ظواهر چنین استناداتی با عقل هم‌خوانی ندارد» (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ ق: ۱۹۵ - ۱۹۲).

اگر عالم ذر و اتفاقات آن را به‌صورت حقیقی تلقی کرده، آن را علتی تامه برای هدایت یا گمراهی

بشر در عالم دنیا و در نتیجه، سعادت و شقاوت آنها در عالم آخرت به شمار آوریم، تا حد زیادی می‌توان پایبندی به اخلاق را در این دنیا، بی‌فایده و بی‌معنا دانست؛ چراکه تکلیف سعادت انسان، که غایت نهایی در اخلاق است، در حیات پیشین وی مشخص شده و پرونده آن خاتمه یافته است.

برای اهل آخرت در آثار سید مرتضی، سه حالت و وضعیت ترسیم شده است: الف) حالت ثواب؛ ب) حالت عقاب؛ ج) حالت محاسبه (توقف). ویژگی مشترک این سه حالت سقوط تکلیف، برخورداری از معارف بدیهی و اعمال اختیاری بندگان است. البته امتناع از بدی را باید بدان اضافه کرد (شریف مرتضی، ۱۴۱۰ ق: ۴ / ۳۵ - ۳۰).

جدول شماره ۱: حالات سه‌گانه انسان در آخرت از نظر سید مرتضی

حالت در آخرت	ویژگی اصلی	وضعیت تکلیف	نوع معرفت
ثواب	پاداش اعمال نیک	ساقط	بدیهی
عقاب	جزای اعمال بد	ساقط	بدیهی
محاسبه	بررسی اعمال	موقت	تدریجی

تأثیر باور به آخرت، بهشت و دوزخ در اخلاق، اعتقاد به عالمی که مقصد نهایی انسان‌ها و ایستگاه واپسین آنها است، به اضافه ویژگی‌هایی که محاسبه و فعلیت معرفت و سقوط تکلیف مهم‌ترینشان به شمار می‌آیند، طبیعتاً می‌تواند بر انگیزه انسان و نگاه وی، به ماهیت ارزش‌های اخلاقی تأثیر گذارد. اگر انسان بداند که اعمال وی در یک دادگاه معتبر مورد بررسی قرار گرفته، جزای متناسب عاید او می‌شود، از یک سو انگیزه بیشتری برای انجام کار خیر و افعال خوب اخلاقی پیدا کرده، از سوی دیگر، بازدارندگی بیشتری را در ترک اعمال بد و ناپسند در خود احساس می‌کند.

۲. مبانی انسان‌شناختی

در این بخش به بررسی دیدگاه سید مرتضی درباره مبانی انسان‌شناختی اخلاق می‌پردازیم که شامل حقیقت انسان، آزادی اراده و مسئولیت اخلاقی می‌شود.

یک. انسان‌شناسی اخلاقی سید مرتضی

سید مرتضی مکلف را همان حی یا زنده می‌داند:

چون نیاز داشتیم در بحث تکلیف به بیان آنچه مکلف است برای درک آن، بیان آن واجب شد. و مکلف همان زنده است، و زنده از ما انسان نامیده می‌شود و آنکه زنده از فرشتگان و جن است به نام‌های دیگر نامیده می‌شود و همچنین زنده از حیوانات (شریف مرتضی، ۱۴۱۱ ق: ۱۱۴ - ۱۱۳).

سید مرتضی در پاسخ به چیستی حیات آن را به اعتدال مزاج یا قوت حس تعریف می‌کند و در تعریف موجود زنده می‌فرماید: «زنده موجودی است که خصوصیتی دارد که به سبب آن محال نیست بداند و بتواند و ادراک کند» (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ ق: ۲ / ۲۷۸). منظور او از خصوصیتی که موجب امکان داشتن علم، قدرت و ادراک در موجود زنده می‌شود همان اعتدال مزاج یا قوت حس است. براساس تحلیل صالح و آل‌بویه (۱۳۹۹)، سید مرتضی درباره چیستی انسان می‌فرماید:

زنده، همین مجموعه مرکبی است که دیده می‌شود و تصریح می‌کند که مراد از حی نه برخی از اجزای این مجموعه، بلکه کل آن چیزی است که ما می‌توانیم به منزله تشکیل‌دهنده حقیقت انسان مشاهده کنیم و همه احکام اعم از مدح، ذم، امر و نهی نیز به آن تعلق می‌گیرد (صالح و آل‌بویه، ۱۳۹۹: ۱۹).

از نظر سید مرتضی انسان یک حقیقت تک‌ساحتی است؛ یعنی بدن مادی و جسمانی مشاهده‌پذیر دارد. این مجموعه را مرکب از جسم و روح برمی‌شمرد و در تعریف روح هم‌گام با معتزله، روح را جسمانی و آن را هوایی می‌داند که در مخارق و منفذهای بدن انسان در رفت و آمد است و زنده بودن انسان وابسته به این تردد است (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق: ۱ / ۱۳۰ و ۴ / ۳۱).

جدول شماره ۲: مقایسه نگاه سید مرتضی با دیگران درباره حقیقت انسان

دیدگاه	حقیقت انسان	ماهیت روح	رابطه جسم و روح
سید مرتضی	هیکل مشاهد مرکب	جسم لطیف (هوا)	وحدت عضوی
شیخ مفید	نفس مجرد	جوهر بسیط	تعلق و تدبیر
فلاسفه	نفس ناطقه	جوهر مجرد	کمال اول جسم

این برداشت جسم‌انگارانه پیامد مهمی برای اخلاق دارد: چون انسان در این نظریه یکپارچه است، هیچ توجیهی برای فرار از مسئولیت باقی نمی‌ماند. برخلاف دیدگاه‌هایی که خطا را به «بدن» نسبت می‌دهند و روح را بی‌گناه یا برعکس، در نظر سید مرتضی چنین تفکیکی معنا ندارد. همه افعال،

چه خوب چه بد، به همان انسان واحد نسبت داده می‌شود که هم قدرت و هم آگاهی انجام آنها را دارد. در نتیجه، هر فرد در برابر تمام رفتارها و انتخاب‌هایش به‌طور کامل پاسخ‌گوست و این رویکرد هم با عدل الهی سازگار است و هم با منطق تکلیف که شرط آن برخورداری فاعل از توانایی و شناخت است.

دو. آزادی اراده و مسئولیت اخلاقی

سید مرتضی در آثار مختلف خود به جبر و اختیار پرداخته است (شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ق: ۳ / ۱۸۹؛ شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۴۵۰ - ۴۴۹). ایشان سخن نهایی خود درباره جبر و اختیار را بر نفی جبر محض، تفویض (اختیار محض) و کسب مبتنی کرده و انسان را حقیقتاً فاعل افعال خویش می‌داند.

با توجه به فراهم کردن قدرت و دیگر ابزارها و امکانات انجام فعل از سوی خداوند نمی‌توان منکر نقش مؤثر خداوند در افعال بندگان شد، در نتیجه نظریه «امر بین الأمرین» به اثبات می‌رساند. این نظریه به معنای آن است که انسان نه مجبور محض است و نه مختار محض، بلکه در موقعیتی میانه قرار دارد. انجام فعل با انگیزه و قصد و منتفی شدن آن با کراهت انسان، دلالت بر استناد افعال به بندگان دارد. ضمن اینکه بی‌معنا شدن تعلق اوامر الهی، بیهوده بودن ستایش و نکوهش افعال خوب و بد، کافر و ظالم خواندن خداوند و دروغ‌گویی او در ارسال رسل، بی‌معنا شدن ثواب و عقاب و عدم وجوب عبادت کافران از جمله دلایلی است که انتساب افعال به خداوند را دچار اشکال می‌کند (شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۴۷۹ - ۴۷۷؛ شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ق: ۳ / ۱۹۲ - ۱۹۰).

سید مرتضی برای اثبات آزادی اراده انسان، پنج دلیل عمده ارائه می‌دهد. اولین دلیل، دلیل وجدانی است که براساس تجربه درونی و احساس هر فرد بنا شده است؛ به این معنی که هر انسانی در خود احساس می‌کند که اعمالش را با انگیزه و قصد شخصی انجام می‌دهد و این تجربه درونی نشانه‌ای از اراده آزاد اوست. دلیل دوم، دلیل تکلیفی است که به اوامر و نواهی الهی مربوط می‌شود. از دیدگاه او، امر و نهی خداوند تنها زمانی معنا پیدا می‌کند که انسان در انجام یا ترک کاری مختار باشد. دلیل سوم، دلیل اخلاقی است که به ستایش و نکوهش افراد می‌پردازد. سید مرتضی معتقد است که ستایش و سرزنش اخلاقی تنها در صورتی صحیح است که فرد در انتخاب‌های خود آزاد عمل کرده باشد. دلیل چهارم، دلیل الهی است که به عدالت خداوند اشاره دارد؛ به این صورت که پاداش و مجازات الهی تنها در صورتی عادلانه است که انسان در اعمالش مختار باشد و مسئولیت آنها را بپذیرد. در نهایت، دلیل پنجم، دلیل عقلی است که براساس مسئولیت‌پذیری انسان‌ها شکل گرفته است. او استدلال می‌کند که مسئولیت‌پذیری، که سنگ بنای تمدن و جامعه انسانی است، بدون وجود آزادی اراده بی‌معنی خواهد بود (دیرباز و دیگران، ۱۳۹۴: ۹۰ - ۹۵).

۳. مبانی ارزش‌شناختی (معرفت‌شناسی اخلاقی)

در این بخش به بررسی دیدگاه سید مرتضی درباره مبانی ارزش‌شناختی اخلاق می‌پردازیم که شامل مفهوم‌شناسی اخلاق، نقش عقل در اخلاق، نسبت اخلاق و شریعت می‌شود.

یک. مفهوم‌شناسی اخلاق از دیدگاه سید مرتضی

سید مرتضی در تعریف حسن و قبح، رویکردی ذاتی‌گرایانه اتخاذ می‌کند. وی معتقد است که حسن و قبح در معنای تحسین و تقبیح عاقلان است (شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۳۰۹). بر این اساس، فعل خوب آن است که سزاوار مذمت نیست، و فعل بد آنی است که مستحق ذم عاقلان باشد.

جدول شماره ۳: حسن و قبح از نظر سید مرتضی

مفهوم	تعریف سید مرتضی	ویژگی اصلی
حسن (خوبی)	فعلی که سزاوار مذمت نیست	آنچه عقلا تحسین می‌کنند
قبح (بدی)	فعلی که مستحق ذم عاقلان است	آنچه عقلا تقبیح می‌کنند
خیر	دارای ارزش ذاتی مثبت	مستحق تقدیر و پاداش
شر	دارای ارزش ذاتی منفی	مستحق سرزنش و مجازات

این تعریف نشان‌دهنده تفکیک حسن و قبح فاعلی و فعلی است که گاهی مدح و تحسین عقلا به فعل، گاهی به فاعل و گاهی هم به هر دو تعلق می‌گیرد. سید مرتضی بر خلاف دیدگاه ابوعلی و ابوهاشم که فعل سهوی بدون علم و قصد را متعلق مدح و ذم و حسن و قبح نمی‌دانند، بر این نظر است که افعال سهوی گاهی خوب و گاهی بد هستند، هرچند بدی این افعال سزاوار مذمت نیست (شریف مرتضی، ۱۳۸۱: ۴۷۵).

این موضع وی نشان‌دهنده نگرش پیچیده‌تری نسبت به ارزش‌گذاری اخلاقی است که بین عمل قصدی و غیرقصدی تمایز قائل می‌شود و در نظریه‌های اخلاق معاصر نیز مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در نگاه سید مرتضی، عقل گاهی در حوزه «هست و نیست» و گاهی در حوزه «باید و نباید» به قضاوت می‌پردازد. در فلسفه و کلام، از اولی به «عقل نظری» و از دومی به «عقل عملی» تعبیر می‌شود. عقل نظری مبین مرز علم و وهم و خیال است و عقل عملی نمایانگر ویژگی‌های اخلاقی است که در تنظیم گرایش‌ها و اعمال و رفتار وارد عمل می‌شود (فارابی، ۱۴۱۳ ق: ۵۴).

جدول شماره ۸: انواع عقل در نگاه سید مرتضی

نوع عقل	حوزه فعالیت	نوع قضا یا	هدف
عقل نظری	معرفت نظری	هست / نیست	کشف حقیقت
عقل عملی	معرفت اخلاقی	باید / نباید	هدایت عمل

دو. نقش عقل در اخلاق

سید مرتضی عقل را قوه‌ای در قلب برای تشخیص حق از باطل و بازشناسی حقایق دانسته، آن را بر مجموعه‌ای از علوم اطلاق می‌کند، البته در صورتی که ابزارها سالم باشند (شریف مرتضی، ۱۴۱۱ ق: ۲ / ۲۷۷). در حالی که اشاعره معتقدند حسن و قبح امری شرعی است و عقل قدرت کشف آن را ندارد. سید مرتضی هم‌سو با معتزله، حسن و قبح را ذاتی و عقلی می‌داند؛ اما وی برخلاف برخی معتزلیان که قائل به استقلال کامل عقل هستند، نقش وحی را نیز در تکمیل و تأیید احکام عقلی مهم می‌شمارد (مصطفوی‌فرد و شهگلی، ۱۳۹۰: ۲۹۵). این موضع، نشان‌دهنده رویکرد متعادل وی در رابطه عقل و نقل است.

او معتقد است که عقل سالم و سلیم توانایی درک خوبی و بدی افعال را دارد و این توانایی بخشی از ذات و طبیعت انسان است. بنابراین، انسان با تکیه بر عقل خود می‌تواند اصول اساسی اخلاق را درک کند و نیاز به راهنمایی خارجی ندارد. وحی در مکتب سید مرتضی نقش تأییدکننده و تکمیل‌کننده عقل را ایفا می‌کند. او بر این باور است که وحی و احکام الهی نه تنها با قضاوت‌های عقلانی ناسازگار نیستند، بلکه آنها را تأیید و در مواردی که عقل به تنهایی قادر به درک نیست، تکمیل می‌کنند. در واقع، سید مرتضی معتقد است که هیچ‌گونه تضاد و ناسازگاری اساسی میان عقل سلیم و نقل صحیح وجود ندارد و این اصل مهم، مبنای ترکیب عقل و وحی در نظام فکری اوست. به همین دلیل، او برای عقل اولویتی منطقی قائل است؛ به این معنا که عقل ابتدا اعتبار وحی را می‌سنجد و پس از تأیید، از وحی به‌عنوان یک منبع معتبر برای کسب معرفت اخلاقی بهره می‌برد (مصطفوی‌فرد و شهگلی، ۱۳۹۰: ۲۹۶ - ۲۹۵).

سه. نسبت اخلاق و شریعت

سید مرتضی معتقد است که بسیاری از احکام اخلاقی مستقل از شریعت و قابل کشف توسط عقل هستند. وی تصریح می‌کند که آنچه در عقول ما خوب و بد به شمار می‌آید، نزد خداوند نیز چنین است و علم به حسن خوبی و قبح بدی با اضافه به عالمان، مختلف نشده و از این جهت تفاوتی میان علم قدیم خداوند و علم حادث مخلوقات نیست (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق: ۳ / ۱۷۷).

«این دیدگاه به معنای وجود یک نظام اخلاقی عینی و فراگیر است که هم انسان و هم خداوند آن را می‌شناسند» (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ ق: ۳ / ۱۷۷).

در نگرش سید مرتضی، عقل مهم‌ترین منبع معرفتی در اخلاق به شمار می‌آید و می‌توان پذیرش آن را به مثابه نخستین گام برای شناخت و در نتیجه توانایی بر انجام تکالیف اخلاقی دانست. دیگر منابع معرفتی اخلاق نیز اعتبارشان را از عقل گرفته، در رتبه بعدی معرفت‌شناسی اخلاقی قرار می‌گیرند (شریعتمداری و حسینی کریمی، ۱۳۹۸: ۴۹۳).

جدول شماره ۵: منابع معرفت از نظر سید مرتضی

رتبه	منبع معرفت	نقش	استقلال
۱	عقل	کشف اولیه حسن و قبح	کامل
۲	وحی	تأیید و تکمیل عقل	پس از تأیید عقل
۳	اجماع	تأیید اجتماعی	تابع دو منبع فوق

به دیگر سخن، عقل نخستین منبع معرفتی به شمار می‌آید که وحی را شناخته، آن را تأیید می‌کند و از این حیث وحی در رتبه دوم معرفت‌شناسی قرار گرفته، هرچند پس از تأیید دارای استقلال در مراجعه خواهد بود.

نقد و بررسی نظریه سید مرتضی

۱. قوت‌ها و نوآوری‌ها

یکی از مهم‌ترین قوت‌های نظریه اخلاقی سید مرتضی، ارائه رویکردی متعادل بین عقل و نقل است. وی برخلاف برخی عقل‌گرایان افراطی، نقش وحی را نیز در تکمیل و تأیید احکام عقلی مهم می‌شمارد. این تعادل باعث می‌شود که نظریه او هم از جهت عقلانی قابل پذیرش باشد و هم با متون دینی سازگاری داشته باشد.

عقل‌گرایی متعادل سید مرتضی مزایای متعددی دارد که آن را به رویکردی کارآمد تبدیل می‌کند. این رویکرد با طبیعت انسان سازگاری کامل دارد؛ زیرا هم تمایل طبیعی انسان به استفاده از استدلال عقلی را برآورده می‌کند و هم به نیاز درونی او به هدایت الهی پاسخ می‌دهد. یکی از مهم‌ترین

ویژگی‌های این مکتب، قابلیت دفاع منطقی از اصول و احکام اخلاقی است، به طوری که همه این اصول بر پایه استدلال‌های عقلی قابل توجیه هستند. همچنین، این رویکرد به دلیل انعطاف‌پذیری ذاتی خود، قابلیت انطباق با شرایط و زمان‌های گوناگون را دارد و به همین دلیل می‌تواند در محیط‌های مختلف کارایی داشته باشد. علاوه بر این، عقل‌گرایی متعادل سید مرتضی هیچ‌گونه تضاد اساسی با متون و منابع دینی معتبر ندارد، بلکه با آنها در هماهنگی کامل است و این پیوند، قدرت و استحکام آن را افزایش می‌دهد.

رویکرد سید مرتضی در مقایسه با سایر مکاتب فکری، تفاوت‌های چشمگیری دارد که آن را متمایز می‌کند. از یک سو، او از عقل‌گرایی افراطی که عقل را تنها منبع مطلق و بی‌نیاز از هر منبع دیگری می‌داند، پرهیز می‌کند و معتقد است که عقل به تنهایی کافی نیست. از سوی دیگر، نقل‌گرایی محض را نیز نمی‌پذیرد؛ به این معنی که وحی را بدون تأیید و بررسی عقل قبول نمی‌کند و عقل را به‌عنوان معیار اولیه برای اعتبارسنجی متون دینی می‌شناسد. این رویکرد با ترکیب نوآورانه و منطقی عقل و نقل، یک نظام فکری منسجم و قدرتمند ایجاد کرده است. در نهایت، رویکرد سید مرتضی به عقل انسانی جایگاه ویژه‌ای می‌بخشد و انسان را به‌عنوان موجودی عاقل و مسئول می‌شناسد که کرامت و ارزش ذاتی‌اش حفظ می‌شود.

نظریه امر بین‌الامرین سید مرتضی، راه‌حل مناسبی برای حل تعارض ظاهری بین قدرت مطلق خدا و مسئولیت انسان ارائه می‌دهد. این نظریه نه تنها از جهت کلامی قابل دفاع است، بلکه مبنای محکمی برای اخلاق فراهم می‌کند، چراکه مسئولیت اخلاقی بدون آزادی اراده معنا ندارد.

تأکید سید مرتضی بر ذاتی بودن حسن و قبح، ارزش‌های اخلاقی را از نسبی‌گرایی نجات می‌دهد و مبنای محکمی برای قضاوت‌های اخلاقی فراهم می‌کند. این دیدگاه با نظریه‌های جدید اخلاق عینی‌گرا نیز سازگاری دارد.

وجود اصول اخلاقی عینی و ثابت پیامدهای مثبت زیادی به همراه دارد. این رویکرد امکان نقد منطقی رفتارهای غیراخلاقی را براساس معیارهای عقلی و آشکار فراهم می‌آورد و از این طریق به پیشرفت اخلاقی در جامعه کمک می‌کند. همچنین، عینیت اخلاقی باعث ایجاد معیارهای مشترکی برای ارزیابی می‌شود که زمینه را برای گفت‌وگوی اخلاقی میان فرهنگ‌های گوناگون فراهم می‌سازد. از دیگر نتایج مهم این دیدگاه، استقلال اخلاق از نفوذ و قدرت سیاسی است که مانع از سوءاستفاده از اصول اخلاقی به‌عنوان ابزاری در دست حاکمان می‌شود. علاوه بر این، فراگیر بودن اصول اخلاقی در جوامع مختلف، امکان ایجاد نظام‌های حقوقی عادلانه و پایدار را فراهم می‌کند. در نهایت، با وجود معیارهای اخلاقی ثابت و قابل شناخت، جوامع می‌توانند به سمت رشد و پیشرفت اخلاقی حرکت کنند.

۲. چالش‌ها و نقدهای واردشده

دیدگاه جسم‌انگارانه سید مرتضی درباره انسان، چالش‌هایی را در تبیین ابعاد معنوی اخلاق ایجاد می‌کند. امکان تبیین معنادار محتوای باورهای انسانی را در قالبی فیزیکی با سختی مواجه می‌کند (چرچلند، ۱۳۸۷: ۳۸). همچنین لازمه این دیدگاه که به نوعی حکم به زوال روح کرده و آن را تابعی از جسم قابل زوال می‌پندارد، تبیین صحیح از مسئولیت انسان در برابر اعمالش و نیز معنادار کردن نیکی و بدی رفتارش را زیر سؤال می‌برد.

تئوری تجسد روح که روح را پدیده‌ای مادی می‌داند، با مشکلات نظری و عملی متعددی روبه‌رو است. از نظر نظری، این دیدگاه در توضیح ابعاد معنوی انسان دچار چالش است؛ برای مثال، چگونه می‌توان پدیده‌هایی مانند وجدان، احساس گناه یا تجربه‌های معنوی را تنها در چهارچوب مادی توضیح داد؟ همچنین، اگر روح کاملاً مادی باشد، توجیه بقای آن پس از مرگ بدن دشوار خواهد بود، چراکه ماده با از بین رفتن جسم از بین می‌رود. یکی دیگر از مشکلات نظری این است که این دیدگاه ممکن است منجر به نادیده گرفتن ابعاد والای انسانی شود و انسان را به یک موجود صرفاً مادی تقلیل دهد. مهم‌ترین چالش این نظریه، همان مسئله آگاهی در فلسفه ذهن است، که توضیح می‌دهد چگونه یک پدیده کاملاً فیزیکی می‌تواند آگاهی و خودآگاهی ایجاد کند.

علاوه بر مشکلات نظری، این دیدگاه مسائل عملی مهمی را نیز ایجاد می‌کند. برای مثال، توضیح مسئولیت مطلق اخلاقی در یک موجود کاملاً مادی که تمام اعمالش براساس قواعد فیزیکی است، دشوار به نظر می‌رسد. همچنین، این نظریه در تطبیق با آموزه‌های دینی مربوط به معاد جسمانی و زندگی پس از مرگ با چالش مواجه است. از دیدگاه این نظریه، چگونه می‌توان عدالت الهی را توجیه کرد و گفت که خداوند موجودات مادی را در آخرت مورد محاسبه قرار می‌دهد؟ در نهایت، اگر تفاوت انسان و حیوان تنها در درجه‌ای از اعتدال مزاج باشد، این دیدگاه در توضیح تفاوت کیفی و جوهری انسان از حیوان با مشکل روبه‌رو می‌شود.

رد عالم ذر توسط سید مرتضی، با برخی ظواهر آیات و روایات در تعارض قرار می‌گیرد. هرچند وی توجیحات منطقی برای این موضع ارائه داده، اما همچنان بحث‌انگیز باقی مانده است. برخی منتقدان معتقدند که این رویکرد ممکن است منجر به نادیده گرفتن برخی ابعاد غیبی دین شود. هرچند سید مرتضی در رد عالم ذر دلایل عقلی قوی ارائه می‌دهد، اما این موضع نیاز به تأمل بیشتر در روش‌های تفسیر متون دینی دارد.

مقایسه با نظریه‌های جدید اخلاق

نظریه اخلاقی سید مرتضی قرابت زیادی با فضیلت‌گرایی دارد. تأکید وی بر نقش باطن در استحقاق

ثواب و هماهنگی ظاهر و باطن، نشان‌دهنده توجه به ملکات درونی است. بنابراین می‌توان رویکرد سید مرتضی را قرین نوعی «فضیلت‌گرایی» دانست که در آن، عمل بر اساس فضایل به سبب ارزش ذاتی خود اعمال مطلوب است؛ رویکردی که مؤلفه‌های وظیفه‌گرایانه را در دل توجه به ساختار درونی فاعل جای می‌دهد و صرفاً مقید به نتایج بیرونی نیست.

جدول شماره ۶: مقایسه نظریه اخلاقی سید مرتضی با فضیلت‌گرایی ارسطویی

جنبه مقایسه	سید مرتضی	فضیلت‌گرایی ارسطویی	درجه تشابه
محوریت فضایل	تأکید بر ملکات باطنی	فضیلت به مثابه حد وسط	بالا
نقش عقل	عقل کاشف حسن و قبح	عقل عملی	بالا
هدف نهایی	قرب الهی	سعادت (اودایمونیا)	متوسط
منبع فضایل	عقل و وحی	طبیعت انسانی	متوسط

با توجه به اینکه سید مرتضی استحقاق را در کنار نفع و ضرر یکی از وجوه حسن افعال دانسته و دلیل استحقاق مدح را وقوع فعل بدون اعتبار چیز دیگری برمی‌خواند، حتی اگر با قصد لذت و شهوت و منافع در آن صورت گرفته باشد، به‌طور قطع باید او را مخالف نتیجه‌گرایی دانست (شریف مرتضی، ۱۴۱۱: ۲۷۹ - ۲۷۶).

نتیجه

بررسی نظریه اخلاقی سید مرتضی نشان می‌دهد که وی نظام اخلاقی منسجم و جامعی ارائه داده که بر مبانی عقل‌گرایی، حسن و قبح ذاتی و آزادی اراده استوار است. این نظریه در عین حال که از عقلانیت بالایی برخوردار است، با متون دینی نیز سازگاری دارد. از نظر انسان‌شناختی، سید مرتضی با تکیه بر دیدگاه جسم‌انگاران، انسان را موجودی مرکب از جسم و روح جسمانی می‌داند که مسئولیت اخلاقی بر عهده دارد. این دیدگاه هرچند با چالش‌هایی مواجه است، اما مبنای منطقی برای تحلیل رفتار اخلاقی فراهم می‌کند.

از نظر معرفت‌شناختی، عقل به‌عنوان مهم‌ترین منبع معرفت اخلاقی و وحی به‌عنوان تأییدکننده و تکمیل‌کننده آن قرار می‌گیرد. این ترکیب متعادل امکان دسترسی به معرفت اخلاقی قابل اعتماد را فراهم می‌کند. نظریه امر بین الامرین وی نیز راه‌حل مناسبی برای حل مسئله آزادی اراده و مسئولیت اخلاقی ارائه می‌دهد که با اصول عدالت الهی و مسئولیت انسانی هم‌خوانی دارد.

نظریه اخلاقی سید مرتضی که به‌عنوان یک مکتب فضیلت‌گرایانه و وظیفه‌گرایانه شناخته می‌شود، بر پایه‌های مستحکم عقل‌گرایی و حسن و قبح ذاتی بنا شده است. این نظریه چند ویژگی اساسی دارد.

مهم‌ترین ویژگی آن، تأکید بر نقش برجسته عقل به‌عنوان منبع اصلی شناخت اخلاقی است. از دیدگاه او، عقل نه تنها توانایی تشخیص خوبی و بدی را دارد، بلکه به‌عنوان معیار اصلی برای اعتبارسنجی سایر منابع معرفتی نیز عمل می‌کند. علاوه بر این، سید مرتضی به ذاتی بودن خوبی و بدی و عینی بودن ارزش‌های اخلاقی باور دارد که این اصل، بنیان محکمی برای نظام اخلاقی او فراهم کرده و باعث استحکام و جامعیت آن شده است. از دیگر پایه‌های این نظریه، تأکید بر آزادی اراده انسان و مسئولیت اخلاقی اوست؛ چراکه بدون آزادی، مسئولیت بی‌معنی است و بدون مسئولیت، هیچ نظام اخلاقی‌ای نمی‌تواند کارآمد باشد.

رویکرد سید مرتضی در اخلاق، ویژگی‌های متمایزی دارد که آن را از سایر مکاتب جدا می‌کند. یکی از این ویژگی‌ها، ترکیب هوشمندانه و متعادل عقل و نقل در شناخت اخلاقی است. این تعادل به او اجازه می‌دهد تا از مزایای هر دو منبع بهره بگیرد و در عین حال از افراط‌گرایی پرهیز کند. همچنین، نظریه اخلاقی او به نقش باطن و ملکات درونی در ارزش‌گذاری اخلاقی توجه ویژه‌ای دارد. این دیدگاه نشان می‌دهد که در کنار عمل، قصد و نیت فاعل نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. بنابراین، صرفاً عمل بیرونی ملاک نیست و انگیزه درونی فرد نیز در ارزش‌گذاری اخلاقی مورد توجه قرار می‌گیرد.

یکی از نوآوری‌های مهم سید مرتضی، نظریه «امر بین الأمرین» است که راه‌حلی منطقی برای حل تعارض ظاهری میان قدرت بی‌نهایت الهی و اختیار محدود انسانی ارائه می‌دهد. این نظریه بیان می‌کند که اعمال انسان نه به‌طور کامل از او سلب اختیار می‌کند و نه او را از مشیت الهی جدا می‌سازد. در واقع، این دیدگاه به نوعی تعادل میان جبر و اختیار قائل است و نشان می‌دهد که انسان در چهارچوبی که خداوند برای او تعیین کرده، مسئولیت انتخاب‌های خود را بر عهده دارد. این راهکار، معضل بزرگی را که سال‌ها در فلسفه و کلام اسلامی مطرح بود، به‌گونه‌ای منطقی و قابل فهم حل می‌کند.

نظریه اخلاقی سید مرتضی تأثیر عمیقی بر تکوین مکتب عقل‌گرایی اخلاقی در تشیع داشته است. شاگردان وی و پیروانش، این مبانی را توسعه داده، به شکل‌گیری سنت غنی عقل‌گرایی در اخلاق شیعی کمک کردند. همچنین، تأکید وی بر آزادی اراده و مسئولیت اخلاقی، مبنای محکمی برای تحلیل مسائل اخلاقی معاصر فراهم می‌کند.

نظریه اخلاقی سید مرتضی تأثیرات بلندمدت و پایداری بر تفکر اسلامی، به‌ویژه در تشیع، داشته است. این نظریه به شکل‌گیری و تثبیت مکتب عقل‌گرایی اخلاقی در تشیع کمک کرد که تا به امروز نیز مورد توجه است. ایده‌های او بر متفکران برجسته‌ای همچون خواجه نصیر طوسی و علامه حلی تأثیر گذاشت و آنها نظریاتش را گسترش دادند. علاوه بر این، دیدگاه‌های اخلاقی سید مرتضی به‌عنوان

مبنایی برای بحث‌های اخلاقی در حوزه‌های علمیه قرار گرفت و هنوز هم در این محافل مورد استناد قرار می‌گیرد. در نهایت، رویکرد او یک الگوی کارآمد برای تحلیل مسائل اخلاقی معاصر ارائه داده است که می‌توان با استفاده از آن، به چالش‌های اخلاقی جدید پاسخ داد.

براساس نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش، چندین موضوع برای تحقیقات آینده پیشنهاد می‌شود که می‌تواند به عمق بخشیدن به این حوزه کمک کند. در بخش مطالعات تطبیقی، پیشنهاد می‌شود که نظریه اخلاقی سید مرتضی با دیدگاه‌های سایر متفکران برجسته شیعه مقایسه شود. چنین پژوهشی می‌تواند مسیر تکامل اندیشه اخلاقی در تشیع را روشن‌تر کند. همچنین، مطالعه تطبیقی نظریه او با نظریه‌های اخلاق غربی مدرن نیز می‌تواند به ایجاد پلی میان اخلاق اسلامی و غربی منجر شود. علاوه بر این، بررسی تأثیر مستقیم اندیشه‌های اخلاقی سید مرتضی بر فقه شیعی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، چراکه نشان می‌دهد چگونه مبانی اخلاقی بر شکل‌گیری احکام فقهی اثر گذاشته‌اند.

در بخش مطالعات کاربردی نیز چندین زمینه برای پژوهش وجود دارد. یکی از مهم‌ترین آنها، تحلیل انتقادی دیدگاه او درباره جسمانی بودن روح و پیامدهای آن بر اخلاق است تا چالش‌ها و راه‌حل‌های احتمالی عمیق‌تر بررسی شوند. همچنین، می‌توان از مبانی اخلاقی سید مرتضی برای حل مسائل اخلاقی جدید و معاصر استفاده کرد، مانند اخلاق زیست‌پزشکی، اخلاق محیط زیست و دیگر حوزه‌های نوظهور. در نهایت، پیشنهاد می‌شود که نقش نظریه «امر بین الأمرین» در اخلاق کاربردی بررسی شود تا مشخص گردد چگونه این نظریه می‌تواند در تحلیل مسائل عملی مربوط به مسئولیت اخلاقی به کار گرفته شود.

منابع و مأخذ

- اتکینسون، آر. اف (۱۳۶۹). *ره‌نمود فلسفه اخلاق*. ترجمه عزت‌الله فولادوند. تهران: خوارزمی.
- پاشایی، وحید (۱۳۹۸). انسان‌شناسی اخلاقی در مکتب بغداد با تأکید بر اندیشه‌های سید مرتضی. *پژوهشنامه اخلاق*. ۱۲ (۱). ۴۲ - ۳۱.
- چرچلند، پل (۱۳۸۷). *ماده و آگاهی*. ترجمه فرهاد فراهانی. تهران: طرح نو.
- دیرباز، عسگر؛ محمدتقی سبحانی و سعیده سادات نبوی (۱۳۹۴). حقیقت انسان و مرگ از دیدگاه سید مرتضی. *تحقیقات کلامی*. ۳ (۲). ۱۰۴ - ۸۷.
- شریعتمداری، حمیدرضا و سید باقر حسینی کریمی (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی آرای سید مرتضی و علامه طباطبایی در چیستی عقل و کارکردهای آن. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*. ۲۳ (۴). ۴۹۶ - ۴۷۹.

- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۳۸۱). *رسائل الشریف المرتضی*. قم: دار القرآن الکریم.
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ ق). *الذخیره فی علم الکلام*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۰ ق). *جوابات المسائل الطرابلسیات الثانیه*. قم: دار القرآن الکریم.
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۱ ق). *جوابات المسائل الطرابلسیات الاولی*. قم: دار القرآن الکریم.
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۵ ق). *الشافی فی الامامه*. تحقیق: السید عبدالزهراء الحسینی الخطیب. قم: مؤسسه صادق.
- صالح، بلقیس و طاهره آل‌بویه (۱۳۹۹). «حقیقت انسان از نظر شیخ مفید و سید مرتضی». *کلام حکمت*، ۳ (۱). ۲۲ - ۹.
- صانعی دره‌بیدی، منوچهر (۱۳۸۷). *فلسفه ذهن*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۴۱۳ ق). *آراء اهل المدینه الفاضله*. بیروت: دار المشرق.
- فرانکنا، ویلیام (۱۳۸۹). *فلسفه اخلاقی*. ترجمه هدایت‌الله آذرشب. تهران: نشر فکر روز.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱). *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی فرد، حامد و احمد شهگلی (۱۳۹۰). نقش شیخ مفید و سید مرتضی در تنقیح مبانی فکری تشیع. *کتاب‌قیم*، ۱۰ (۴). ۲۹۹ - ۲۸۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). *فلسفه اخلاقی*. تهران: صدرا.
- وحدانی‌فر، هادی و عبدالحسین خسروپناه (۱۳۹۴). حسن و قبح ذاتی و عقلی در آینه نقد و اثبات کلامی. *پژوهش‌های اعتقادی کلامی*، ۵ (۳). ۱۷۴ - ۱۴۷.
- Al - Aidaros, A. H., & Mohd Shamsudin, F. (2013). Ethics and ethical theories from an Islamic perspective. *International Journal of Islamic Thought*, 4. 1 – 13.
- Bucar, E. M. (2018). Islamic virtue ethics. In N. Snow (Ed.). *The Oxford handbook of virtue*. (p. 206 - 229). Oxford University Press.
- Elmahjub, E. (2021). Islamic jurisprudence as an ethical discourse: An enquiry into the nature of moral reasoning in Islamic legal theory. *Oxford Journal of Law and Religion*, 10 (1), 16 – 41.
- Hardie, W. F. R. (1956). The final good in Aristotle's ethics. *Philosophy*, 31 (117), 277 – 295.
- Hooker, B. (2006). Moral theory. In D. Copp (Ed.). *The Oxford handbook of ethical theory*. (p. 382 - 385). Oxford University Press.